

Kovács Anita

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS

A MAGYAR ÉS A HABSBERG TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYOK KÖZÖTT

Bevezetés

Ferenc József és Erzsébet királyné egyetlen fiának, Rudolf trónörökös életéről, de főként tragikus haláláról könyvtári irodalom áll a rendelkezésünkre. Mindezt figyelembe véve új nézőpontból, a 19. századi magyarországi sajtón keresztül kívánom bemutatni a trónörökös kultuszának egyik lenyomatát, és azt, hogyan beillesztették a magyar és a Habsburg történeti hagyományokba. Mindenekelőtt azonban tekintsük át röviden magát azt a korszakot, amelyben Rudolf élt, a tanulmányban felhasznált forrásokat, valamint a trónörökös rövid életrajzát.

A trónörökös 1858. augusztus 21-én egy olyan korba született, melyet a polgári demokratikus forradalmak és a modern nemzetállamok kialakulása korának szokás nevezni, s a fő eszmeáramlatai között tartjuk számon a liberalizmust és a nacionalizmust. Ezzel helyezkedett szembe a konzervatív Habsburg-uralkodóház, élén az 1848. december 2-án trónra került Ferenc Józseffel. Uralkodó lett, de a magyar államjog szerint nem lett Magyarország királya, ám Ferenc Józsefnek „sem volt szüksége a magyar koronára”, Isten kegyelméből uralkodott. A magyarok Ferenc Józsefet nem tekinthették nemzeti királynak, s ennek okai között említhetjük elsőként például a forradalom és szabadságharcot követő megtorlások időszakát. Fontos utalunk azonban arra, hogy kísérletet tettek Ferenc József „magyarosítására” az 1840-es években. A megtorlások időszakához köthetünk egy népi történetet is, mely szerint Ferenc Józsefnek tizenhárom családtagjával kell bűnhődnie az aradi vértanúk haláláért. Emellett Ferenc József és a magyar nemzet több más ok miatt sem talált egymásra évtizedekig: az önkényuralom és abszolutizmus időszakát és az uralkodó merev, zárkózott jellemét sorolhatjuk ide. Annak ellenére, hogy Ferenc József több alkalommal hirdetett amnesztiát¹ az elítélteknek, például 1854-ben kötött házassága alkalmával és gyermekei születésekor, a nemzet királyával csak 1914-re tudott azonosulni.¹

A magyarok törekedtek „megfelelő” Habsburgot találni a nemzeti király szerepre már Ferenc József uralkodása előtt is. Így például József nádorban találták meg ezt a reformkorban. A „legmagyarabb Habsburgot” nagyon hamar megkedvelték Magyarországon, mivel megtanult magyarul, de szembefordult mindazon követelésekkel, amelyek a Habsburg-ház érdekeit gyengítették vagy megsértették volna. A magyar kultúra és tudomány fejlődését viszont elősegítette.²

¹ Gerő 1988, 208-211.

² Soós 2007, 90-92. József nádorról lásd még: József nádor iratai. 1792-1809. Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor I-III. kötet. Budapest, 1925. 1929. 1935.

Fia, István nádor szintén rokonszenves személy volt a közvélemény számára, hiszen beiktatása előtt több magyar beszédet is tartott.³ A népi tudatban ugyanakkor Kossuth töltötte be a szigorú és igazságos „apa” szerepet. A magyaroknak 1848-49 után kevés „lehetőségük” volt arra, hogy egy Habsburgot „magyarosítsanak”. Zsófia főhercegnőre az 1850-es évek osztrák politikai élet legellenszenvesebb figurájaként tekintettek. Albrecht főherceg ugyan Magyarország katonai és polgári kormányzója volt 1851 és 1860 között, sőt hatalmas birtokai voltak az országban, de ő sem kedvelte a magyarokat. V. Ferdinánd visszavonultan élt, lemondása után a bécsi udvarban sem jelent meg többet. A császár legidősebb öccse, Ferdinánd Miksa szintén távol volt az udvartól: szolgált a haditengerészetnél, diplomáciai küldetésekre küldték, végül, császárként kivégezték Mexikóban 1867-ben. Ferenc József Miksa liberális, érdeklődő személyiségét ugyanúgy nem tolerálta, ahogyan ezt később Rudolfnál is látni fogjuk. Károly Lajos érdektelen embernek számított, Lajos Viktort pedig szerelmi botrányai miatt száműzték Bécsből a Salzburg melletti klessheimi kastélyba. A politikai rendszer ugyan konszolidálódott 1867-ben, de Ferenc József helyett Erzsébet lett a magyarok eszményképe, majd Rudolf.⁴

Források és a szakirodalom

Tanulmányomban a magyar sajtó legfontosabb 1880-as évekbeli országos és lokális orgánumait tekintetem át. A kormánypárti lapok közül a *Nemzet* 1882-ben indult, s főszerkesztője Jókai Mór volt. Reggel és este egy-egy íven jelent meg, s előbbi számában a vezércikket belföldi, ausztriai, külföldi, rövid hírek, egyesületek és társulatok tudósításai követték. Emellett azonban számos napi információt is közöltek, mint például időjárás jelentést vagy színházi műsort. A legszínvonalasabb rovata mégis a tárcarovata volt.⁵ A *Vasárnapi Újság* közéleti, tudományos, elméleti és ritkán társadalmi és technikai kérdésekkel foglalkozó hetilap volt. Szépirodalmi rovatában megtaláljuk a kor valamennyi írójának és költőjének alkotásait. Jellemző volt a dicső múltba vagy a jelenről alkotott illúziókba menekülés, a nem-

Soós István: A legmagyarabb Habsburg. József főherceg, Magyarország nádora. József nádor (1776-1847). Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember – 1998. február.

Gerő András: A magyar Habsburg. Szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

³ Gerő 1988, 24. Hamann 1990, 163-164.

Lásd István nádorról: Gergely András: István nádor és a magyarok. In.: *Egy nemzetet az emberiségnek: tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 1987.

Uő: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Budapest, 1989.

⁴ Somogyi 1989, 83-88, 106, 108.

⁵ <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/515.html> 2013. 03. 22. 14: 27.

zeti öntudat hangsúlyozása, az Európához való felzárkózás reménye. Mindezek járulhattak ahhoz, hogy itt elsősorban Rudolf magyarságát hangsúlyozták. A dolgozatomból szempontjából mindenképpen fontos megemlítenünk, hogy a lap szellemében meghatározóvá vált a Habsburg-tisztelet az 1870-es évektől.⁶

Az ellenzéki lapok között találjuk az 1874-ben megindult, '48-as elveket valló *Egyetértést*. A napilap törekedett a liberális-alkotmányos állami berendezkedés teljes és következetes megvalósítására, így a liberális elveket valló trónörökösrel is szimpatizálhattak. Politikai cikkek és folytatásos regények foglalták el az első lapokat. Társadalomfelfogása szintén liberális elveken nyugodott, a demokratikus társadalom megteremtését szorgalmazták.⁷ A '67-es ellenzéki képvisező *Budapesti Hírlap* elfogadta és támogatta a középosztály hatalmi ambícióit, elítélte Tisza Kálmán kormányzatát, és osztrák ellenesség jellemezte. A korszak lapjai közül erős nacionalizmusával tűnt ki: a magyar állameszmét, a nemzeti eszme terjesztését hirdette.⁸ A *Pesti Napló* az 1880-as évekre mérsékelt ellenzék politikáját propagálta, Tisza Kálmán megbuktatására törekedett, hangsúlyozta a polgári érdekeket. 1907-től viszont irodalmias irányú baloldali lappá alakult át.⁹

A helyi lapok sorából a *Szegedi Napló* és a *Szegedi Híradó* emelkedik ki. Az 1859-ben megindult kormánypárti *Szegedi Híradó* az 1860-as években a vidék egyetlen lapjának számított. Munkatársai között szerepelt a magyar irodalom számos képviselője, mint például Tompa Mihály. 1879-től napilapként működött, majd 1917-ben megszűnt. Az ellenzéki *Szegedi Napló* 1878-as indulása után a város egyik legszínvonalasabb és legtartalmasabb lapjává vált. A kiegyezést ugyan elfogadta, de szimpatizált a mérsékelt ellenzékkel. Az újság az önálló szerepvállalásra hívta fel a figyelmet a gazdasági életben, így elutasította az ez ellen irányuló intézkedéseket.¹⁰ A '48-as függetlenségi elveket propagáló *Szentesi Lap* a városi érdekek képviselője volt, hivatalosan politikai napilap 1893-ban lett.¹¹

Mindezeket túl kisebb vidéki lapokat – *Esztergom és Vidéke*, *Pápai Lapok*, *Zalai Közlöny* – is felhasználtam dolgozatomban. A lapok kiválasztásának fő szempontja a helyi könyvtárakban rendelkezésre álló anyag volt. A sajtó nemcsak a magyarországi közvélemény kifejeződése, hanem a politikai propaganda eszköze volt, s így híradásait forráskritikával kell kezelnünk. Ennek ellenére fontos információkkal szolgál a Rudolfról a magyarországi közvéleményben élő képről és kultuszáról.

⁶ <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/571.html> 2013. 03. 22. 14: 38.

<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/572.html> 2013. 03. 22. 14: 41.

⁷ <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/517.html> 2013. 03. 22. 14: 48.

⁸ <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/529.html> 2013. 03. 22. 14: 53.

⁹ <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/521.html> 2013. 03. 22. 15: 33.

<http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#28> 2013. 03. 22. 15: 33.

¹⁰ http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/szeged_sajto/ujzagok.html 2013. 03. 22. 15: 17.

¹¹ <http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/varostortenet/html/oldal19.htm> 2013. 03. 22. 16: 02.

A Rudolfról írt elemzésemhez mindazonáltal elsődleges szakirodalomként Brigitte Hamann munkáját¹² vettem alapul. A monográfia méreteihez képest azonban abban háttérbe szorult a magyarországi források használata. A Rudolf-kultuszhoz Magyar Zoltán összefoglalóját, valamint kisebb kultusztörténeti értekezések mellett, Hermann Antal és Kiss Lajos tanulmányát dolgoztam fel.¹³ Fontos megemlítenünk példaként általánosabb köteteket is a Habsburgokról és birodalmukról, például Gonda Imre és Niederhauser Emil *A Habsburgok*, Galántai József *A Habsburg-monarchia alkonya, osztrák-magyar dualizmus 1867-1918* című könyvét.

Rudolf

Rudolf életére, gondolkodására jelentős hatást gyakorolt az, hogy korán elszakították édesanyjától, Erzsébettől, a nevelői feladatokat pedig Zsófia főhercegnő vette át. Taníttatása szellemi és katonai téren már három éves korától megkezdődött. Rudolfnak órákig apja mellett állva kellett részt vennie, a katonai díszszemléken. Ferenc Józsefnek az volt a legfontosabb, hogy Rudolfból kiváló katona váljon, s ennek érdekében Leopold Gondrecourt gróf vezérőrnagyot bízta meg a nevelői feladatokkal. Gondrecourt éjszaka pisztolylövésekkel riasztotta fel Rudolfot, hidegvíz kúrákkal gyötörte, sőt kedvezőtlen időjárási körülmények között is a szabadban gyakorlatoztatta. Erzsébet ekkor lépett fel fia védelmében először és utoljára

130

¹² Hamann, Brigitte: Rudolf trónörökös. Budapest, 2008.

¹³ Dávidházi Péter: Isten másodszülettte. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest, 1989.

Gerő András: Egy királyné szerepe. A magyarok és Erzsébet. *Rubicon*. 10. évf. 1999/9-10. 49-51.

Uő: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Basics – Dózsa – Gerő – Kovács – Soós: Erzsébet, a magyarok királynéja. Budapest, 2008.

Hermann Antal: Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia*. 1916. 1-16.

Kalla Zsuzsa: Búcsúorok-sírszalagok. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyélet és Irodalom (Kultusztörténeti tanulmányok)*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. Budapest, 1997.

Kiss Lajos: Hódmezővásárhelyi mondák Rudolf királyfiról. *Ethnographia*. 1925. 68-69.

Landgraf Ildikó: Erzsébet, a magyarok királynéja – Második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.

Magyar Zoltán: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Budapest, 2006.

Romsics Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ* 30. évf. 2004/7. 55-65.

Uő: Mítosz és Emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat irodalmában. Budapest, 2004.

Vér Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898-1914 között. Erzsébet-kultusz. *Budapesti Negyed* 52. 2006/ 2-3 (52-53).

Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 83-105.

ra: kivívta, hogy Rudolf nagykorúságáig felügyelhesse nevelését. A császárné ki-nevezte Joseph Latour von Thurmburg grófot nevelőnek, aki gondosan ügyelt egy-részt arra, hogy a tanárok között a Monarchia minden nemzetisége képviselve le-gyen, másrészt a tanárok liberális gondolkodásúak legyenek.¹⁴ Így többek között meghatározó szerepet töltött be a trónörökös történelem tanára, Josef Zhisman,¹⁵ aki a modern kori oktatás sorában a 19. századi eseményekre nagy súlyt fektetett. Zhisman hatására már ekkor kialakult Rudolfban a liberális felfogás és egyházellen-esség. Emellett megismerkedett az uralkodói szerep modern felfogásával, amely szerint az már nem Isten, hanem a nép akaratából kormányoz.¹⁶ 1871-ben a magya-rok keresztülvitték, hogy külön tanítsák Rudolfnak a magyar történelmet, Gróf Andrassy Gyula javaslatára Rónay Jácint¹⁷ kezdte oktatni. Valószínűleg a bencés szerzetes hatására válhatott Rudolf példaképévé II. József. Mindazonáltal Rónay legfontosabb tanítása a vallási tolerancia volt. A cseh történelmet tanító Anton Gindely¹⁸ a magyar és német szupremácia elítélését adta Rudolf politikai nézetei-hez. Végül pedig Carl Mengert,¹⁹ a trónörökös nemzetgazdaság tanárát fontos megemlíteni, aki a trónörökös eszméihez újabb hangsúlyokkal járult.²⁰ Dionysius Grün²¹ földrajz és Ferdinand Hochstetter geológus tanára szintén mély benyomást gyakorolt rá. Amikor Rudolf tanulmányait befejezte, a császár engedélyezett né-hány utazást számára, melyek szintén bővítették világképét.²² Rudolf Carl Mengerrel először Svájcba, majd Angliába utazott. Angliában fedezte fel azt, hogy az ipar többet tehet a kultúra haladásáért, mint bármilyen hadsereg. Ezenkívül az

¹⁴ Hamann 2008, 27-32.

¹⁵ Szlovén nemzetiségű volt, aki a Teréziánumban tanított, görögkeleti egyházzal is foglalkozott. Rendkívül alapos pedagógiai ismeretei voltak, szemléletesen tanított. Hamann 2008, 64-65.

¹⁶ Hamann 2008, 62-66. Vér 2008, 28.

¹⁷ Címzetes püspök, haladó gondolkodású, toleráns ember és a magyar liberális párt híve volt. Írói vénájából született meg *A lélektan természettani rendszere és A fajkeletkezésről* című munka. Hamann 2008, 68-69.

¹⁸ Korának egyik leghíresebb történésze, aki németül és csehül is tartott előadásokat a prágai egyetemen, s német és cseh történelemkönyveket is írt. Hamann 2008, 75-76.

¹⁹ Osztrák hivatalnokcsaládból származott, jogi tanulmányai befejezése után először újságíróként próbálta ki magát, megélhetését minisztériumi állás biztosította. Egyik legfontosabb munkája *A nemzetgazdaságtan alapjai* címet viseli. Hamann 2008, 89-90.

²⁰ Hamann 2008, 68-70, 77, 89, Vér 2008, 28. Lásd még Rudolf tanáraitól Hamann köny-vében vagy Vér Eszter Virág: Rezső királyfink. Fejezetek Rudolf trónörökös politikai néze-teinek magyar vonatkozásairól. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély, 2008. 28-35.

²¹ Morvaországból, szegény zsidó családból származott. A magyar felkelésről írt cikkei miatt 1849-ben letartóztatták Bécsben, majd német nacionalista lett. Hamann 2008, 78.

²² Hamann 2008, 62-95.

angol arisztokrácia előnyeire felfigyelve, kritikával szolt az osztrák-magyar felsőbb körökről.²³

Rudolf családi életet csupán karácsonykor vagy a császár születésnapján élhetett, hiszen Erzsébet nem sokat törődött fiával, Ferenc József és Rudolf kapcsolata minimális volt. Levelezéseik témáját a katonaság, a vadászat és a szűkebb családi dolgok adták. Ferenc József nem tudott mit kezdeni Rudolf problémáival, mindig azt mondogatta: „*Rudolf csak fecseg*”. Habár idegenek maradtak egymás számára, Rudolf tisztelte apját, sőt meg akart felelni neki, anyját pedig csodálta.²⁴ Ahogy Ferenc József egyre inkább távol tartotta Rudolfot a politikai élettől, úgy keresett magának más lehetőséget politikai nézeteinek kinyilvánítására. Így került például kapcsolatba Moriz Szeps-szel²⁵ is. Rudolf politikai hírlapíróként próbálta befolyásolni a közvéleményt, Moriz Szeps ugyanis a *Neues Wiener Tagblatt* főszerkesztőjeként 1881-től megjelentette a trónörökös írásait. Másrészt Szeps tájékoztatta Rudolfot a birodalom kül- és belpolitikai ügyeiről.²⁶ Ferenc József és Rudolf szembenállását úgyis értelmezhetjük, mint a feudális értékeket valló, az 1806 előtti Német-Római Császársághoz ragaszkodó és az új liberális, modern felfogású eszmék ellentétét. Megállapíthatjuk azt is, hogy Rudolf családi kapcsolatai és tanárai hatására liberális felfogású, szabadgondolkodó emberré vált.

A magyarok Rudolfra már születésétől kezdve úgy tekintettek, mint a nemzet reményére. Erre utal például, hogy nevéből egy öreg magyar tudós a „Fordul” anagrammát készítette. Ezzel igyekeztek táplálni azt a jövőképet, hogy Magyarország sorsa megváltozott a trónörökös születésével, sőt még jobbra fog fordulni.²⁷ Fontos azonban megvizsgálnunk osztrák szemszögből is Rudolf nevének jelentését: Bécsben a 13. században élt I. Rudolfot az első jelentősebb Habsburgnak tartották, aki meghódította Ausztriát, s így a birodalom régi fénykorát szimbolizálta számukra „az új Rudolf”.²⁸ A magyar anagramma egyfajta kiindulópontnak tekinthető, de kultuszának kibontakozása még évekbe telt, s ehhez több Magyarországhoz kötődő elemre volt szükség. Ilyen pontnak tekinthetjük egyrészt magyarországi látogatásait. Rudolf első hosszabb magyarországi tartózkodása az osztrák-porosz háború évéhez, 1866-hoz kötődik, amikor édesanyjával és testvérével Budára menekült. Az akkor kilenc éves trónörökös az 1867. évi koronázáson is részt vett és két vizsgáját szintén Magyarországon tette le: 1872 áprilisában a budai várban, 1875 novemberében Gödöllőn. Az utóbbi vizsga kapcsán a magyar lapok kiemelték, hogy Rudolf milyen „*hévvel és szeretettel*” beszélt többek között Nagy Lajosról, Hunya-

²³ Hamann 2008, 99-124.

²⁴ Hamann 2008, 94-95. Somogyi 1989, 186.

²⁵ Egy tekintélyes zsidó családban született 1834-ben Galíciában. Művelt, olvasott ember, s a kor egyik legjobb újságírója volt. A Taaffe-kormány alatt lapjának egyre nagyobb problémákkal kellett szembesülnie, sőt az egyre erősödő antiszemitizmus is érintette. Hamann 2008, 202-203.

²⁶ Hamann 2008, 203-204.

²⁷ Vasárnapi Újság 1885. május 3.

²⁸ Hamann 2008, 14.

di Jánosról és Mátyásról.²⁹ Rudolf rendszeresen részt vett a gödöllői vadászaton 1880 előtt (és utána is), sőt az ország más tájaira szintén elutazott, például Erdélybe. A magyarországi látogatásai alkalmával nemcsak vadászott, természettudományos vizsgálatokat is végzett.³⁰

Rudolf gyakran részt vett Magyarországon rendezett kulturális és tudományos kiállításokon. Példaként említhetjük védnökségét az 1885-ös Budapesti Országos Kiállításon, ahol saját pavilonját is megtekinthették az érdeklődők.³¹ A trónörökös tudományos tevékenységének csúcspontjának tekinthetjük *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből* című kiadványt. A „Trónörökös-műnek” is nevezett munka Rudolf életműve, mivel tükrözi a trónörökös sokszínű érdeklődését. A kiadvány kapcsán felállítottak egy igazgatótanácsot, amelynek élén Rudolf állt. A trónörökös a munka magyar főszerkesztőjének Jókai Mórt nevezte ki, akivel – a sűrű kapcsolattartás miatt – barátság alakult ki.³² *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből* elsősorban etnográfiai szempontból vizsgálta a Monarchia országait, de tudományos szempontból is nagyító alá vették azokat, így számos szaktekintélyt vontak be. Nemcsak tartalmi szempontból, hanem illusztrációk tekintetében is kiváló összefoglaló munka született. A művészek között megtaláljuk Barabás Miklóst, Munkácsy Mihályt vagy éppen Feszty Árpádot.³³

Rudolf a magyar és a Habsburg történelmi hagyományok között

133

Ahogy a bevezetőben utaltunk rá, a magyarok igyekeztek Habsburg személyiségeket „magyarosítani”, azaz integrálni a magyar történelmi és kulturális hagyományokba. Említettük azt is, hogy a reformkorban József nádor pótolta a hiányzó nemzeti királyt, majd két Habsburg „versengett” ezért a titulussért: az akkor még főherceg Ferenc József és István nádor. Erzsébet királyné az 1860-as évektől vált a magyarok eszményképévé. Erzsébet kultuszát a kutatók több időszakra osztották fel: az 1850-es évek vége és az 1860-as években a beavatás, Andrássy miniszterelnöksége alatt hivatalos kultusszá emelésének, külügyminiszterségének ideje alatt pedig a kiteljesedés, majd a 20. század második felében a bálványrombolásnak a korára.³⁴ Rudolf kultuszának kezdetét azonban nehéz meghatározni, mivel a magyar eszménykép éppen a 19. század második felében Erzsébetre összpontosult. Szóltunk a

²⁹ Kaján 2008, 12. Vasárnapi újság 1877. augusztus 12.

³⁰ Kaján 2008, 14.

³¹ A magyarországi/magyar kiállítások szerepéről lásd: Diószegi Vilmos – Gáti József: A látnivaló témérdek. Magyarország szerepe a világkiállítások történetében. Budapest, 1992. Farkas Zsuzsa: A kultúra tövébe fészkelte ország (A világkiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851-1978). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 136-159.

³² Hessky 2008, 36, 38. Jókai és Rudolf barátságáról lásd: Gángó Gábor: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 2003/3. 380-396.

³³ Hessky 2008, 38, 40.

³⁴ Gerő 1988, 24- 30. Vér 2012, 83-84.

„Fordul” anagrammáról mint lehetséges kiindulópont. Fokozatosan, főleg az 1880-as évektől tekintettek rá mintegy jövőbeli nemzeti királyként. Véleményem szerint öngyilkossága csupán kultusza megerősödését segítette elő, melynek következtében néhány éven belül legenda formálódott alakja köré.

Több összefoglaló tanulmány készült már korábban a trónörököszt övező népi mondákról. Már a 20. század elején Hermann Antal összegyűjtött néhányat ezekből. Az egyik általa felkutatott történetben az emberek azt mesélték, csak holt hírét költötték a királyfinak, mert nagyon szerette a magyarokat, miközben Kossuth Ferenc rejtegette. 1898-ban egy Hajdúböszörményben tartott nagygyűlésen megjelent Kossuth Ferenc is, és vele tartott a Debreczeni Ellenőr munkatársa, Löw József, aki nagyon hasonlított Rudolfról. A néphiedelem szerint ennek következtében terjedt el ez a hír.³⁵ Kiss Lajos 1925-ben jegyzett le Hódmezővásárhelyen felbukkant három mondát. Az egyik történet szerint Rudolf bujdosott, s Amerikában élt anyja halála óta. Az első világháború kitörésekor azonban sürgönyözött apjának, hogy visszajöjjön-e. Ferenc József válaszában tudatta vele, hogy eddig is megvoltak nélküle, ezután is meglesznek, de ha akar, jöhet.³⁶ Újabban Landgraf Ildikó írt egy összefoglaló tanulmányt a Rudolfot övező népi hagyományról,³⁷ valamint Magyar Zoltán szintén írt egy könyvet a magyar néphagyományba bekerült Habsburgokról, mely a Rudolfról szóló népi elbeszélések egy részét is tartalmazza. Csoportosította is őket a szerző bujdosó, ál- és adakozó-Rudolfokra.³⁸ Megállapította emellett azt is, hogy a trónörökös különböző műfajokban tűnt fel. Szerinte Rudolf kultusza a századforduló éveiben tetőzött, az első világháborút követően elhomályosodott, majd az 1920-30-as években ismét erőteljesen élt mítosza.

A fent bemutatott munkák szinte kivétel nélkül Rudolf halálakor (a bujdosó királyfi) és az azután keletkezett mondákat vagy népi elbeszéléseket tartalmazza. Így a továbbiakban vizsgáljuk meg egyrészt a népi mondakör elemeit Rudolf életében, valamint a halálakor megjelent tudósításokban. Másrészt bemutatjuk, hogy milyen magyar, illetve Habsburg történeti hagyományelemeket használtak fel alakjának népszerűsítésére és nemzeti királyként való ábrázolására.

Rezső királyfi párhuzama magyar királyokkal

Az általam vizsgált lapokban több magyar királlyal állították párhuzamba Rudolft. A sort az Árpád unokájának³⁹ kikiáltott Rudolf nyitja, ami a folyamatosságot jelké-

³⁵ A Hermann által gyűjtött mondákat lásd: Hermann 1916, 1-16.

³⁶ Kiss 1925, 69.

³⁷ Landgraf Ildikó: Emlékezet és elbeszélés – Valóság és típussteremtés a Rudolf hagyományban. In: Csonka- Takács Eszter – Czövek Judit –Takács András: *Mir -susne – hum. I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, 2002, 222–238.

³⁸ E három csoportról bővebb összegzés megtalálható: Magyar 2006, 137-189. vö. például: Szentesi Lap 1893. december 17. 1896. december 24. 1897. május 23. szeptember 12.

³⁹ Szentesi Lap 1885. május 9. Magyarország van.

pezte a honfoglalástól a 19. századig. Szimbolikus értelemben tehát magyar „vérvonal” létét próbálták ezzel igazolni, magyar emberként kezelték őt. Szent István leszármazottjának⁴⁰ is nevezték, következésképpen a magyar államalapítóhoz hasonló tetteket remélték tőle: egységes Magyarország létrehozását, hiszen a 11. században István megőrizte az ország függetlenségét, és nem lett a császár hűbérese. Ugyanakkor nem lehet véletlen az sem, hogy Imre herceghez is hasonlították. Mivel Rudolf halálát illetően az első értesítések vadászbalesetről szóltak, így feltűnhetett a vadkan által megsebesített Imre herceggel való párhuzam, például: „*másodjára történt meg ez a tragikus sors Magyarországnak történetében*”.⁴¹ A *Nemzet* is arról szólt, hogy Szent István is úgy kísérte fiát a sírba, ahogy Ferenc József Rudolfot.⁴²

Továbbá akadt olyan lap, amely kifejezetten csak Könyves Kálmán (és Mátyás) szellemi örököseként tekintett rá,⁴³ mivel Rudolf a tudomány, a műveltség és az irodalom irányába ugyanolyan mértékű haladást indított el, mint ők. Kálmán király uralkodása mindazonáltal összefüggésben állhatott az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követő megtorlások időszakával is, mivel Kálmán megreformálta és enyhítette I. László törvényeit azáltal, hogy ritkábban alkalmaztak halálbüntetést, és eltörölte a kínzást. Rudolfot illetően ez arra is utalhatott, hogy születésekor számos elítéltnak amnesztiát hirdettek.

A Budapesti Országos Kiállításon elhangzott beszédéről a *Vasárnapi Újság* beszámolója így hangzott: „*Megnyitó szavait, melyekkel a kiállítást felavató, mint valódi aranybulláját őrizheti a magyar nemzet. Igazságos, becsületünkre való és megérdemelt nyilatkozatok azok.*”⁴⁴ Az Aranybulla egyrészt az alkotmányosság jelképeként ívelt át Rudolfhoz, másrészt a Kiegyezéssel is párhuzamba állítható: ahogy András helyreállította és kibővítette Szent István alkotmányát, úgy ezt várhatták Rudolftól a kiegyezési törvény kapcsán.

A trónörökös IV. Bélához kapcsolása is felmerült a lapokban.⁴⁵ A tatárjárás után a király az országot újjáépítette, így a magyar történelemben második honalapítóként vonult be. Rudolfra is tekinthettek egyfajta „harmadik honalapítóként”, aki a jövőben hasonló tettet hajtott volna végre.

A hatalmas Anjouk is feltűntek, de leggyakrabban Nagy Lajos vitézsége szerepelt.⁴⁶ Lajos alatt a kultúra is virágzott, s ez a trónörökös közművelődési törekvéseivel teremthetett kapcsolatot.

⁴⁰ Szentesi Lap 1880. április 4. Világ folyása. Lásd I. Istvánnal való összevetések még: Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

⁴¹ Egyetértés 1889. január 31. Rudolf trónörökös halála.

⁴² Nemzet 1889. január 31. esti szám. Budapest, január 31.

⁴³ Zalai Közlöny 1889. február 9. Rudolf királyfi emlékezete. február 16. Rudolf királyfi emlékezetéhez. Kálmánhoz hasonlítását lásd még: Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

⁴⁴ Vasárnapi Újság 1885. május 3. Rudolf trónörökös

⁴⁵ Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Rudolf trónörökös emléke.

⁴⁶ Vasárnapi Újság 1889. február 10. A magyar királyfi temetése napján. Lásd még: Budapesti Hírlap 1889. február 2. Esztergom és Vidéke 1889. február 5.

A Mátyás királlyal felállított párhuzam irodalmi és műveltségi szempontokat hangsúlyozott: Rudolf is úgy tanácskozott és elmélkedett tudósai között, ahogy egykor Mátyás tette.⁴⁷ Véleményem szerint azonban ezen megjegyzések mögött a háttérben konkrét utalás is rejtőzhetett: közismert volt ugyanis, hogy Rudolf kezdeményezte az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben című munka elindítását. A Corvinák gyűjtője Antonio Bonfiniért kérte meg, hogy írja meg a magyar történelmet a kezdetektől a saját koráig.⁴⁸ Rudolftól eltérően azonban, aki aktív szerepet játszott a könyv megírásában, Mátyás közvetlenül nem járult hozzá Bonfini munkájához. Több Rudolfról szóló elbeszélés a Mátyás-mondák átírásából keletkezett. Ennek egyik példája a *Szentesi Lap*ban jelent meg:⁴⁹ A híresztelés szerint Rudolf nem halt meg, hanem inkognitóban járja az országot. Ez alatt a nép bajait puhatolja és meghallgatja panaszait. Mindezt azért teszi, hogy ha a fejére kerül Szent István koronája, akkor bölcsen és igazságosan tudja majd a népet kormányozni. Fő célja az adók csökkentése lesz.⁵⁰

Halálával Rudolf kultuszának egy erősítő eleme is megjelent: az ellenzéki *Szentesi Lap* 1889. február 12-én jegyezte meg a következőt: „királyt azonban, mint mondják, már Rudolf trónörökös figyelmeztette az elkeseredésre, melylyel e törvényjavaslat [véderő törvényjavaslat] fogadtatott Magyarországon. S így, midőn a szeretett királyfi sirba szállt, az uralkodó maga óhajtá, hogy a törvényjavaslatnak azon szakasza, melyben alkotmány sérelem látszik, módosíttassék.”⁵¹ Rudolf halálhírét az aktuális politikai struktúrába illesztették be, sőt az uralkodó „szívjóságát” is bizonygatni akarták a módosítással.

Párhuzam reformkori politikusokkal

A magyar történeti hagyományokba illesztés keretében reformkori politikusokhoz is hasonlították Rudolft. Úgy vélem, már az a tény, hogy ebből a korszakból történt a párhuzamválasztás, sokat elárul. A megújulást és modernizációt hirdető korszak egyes eszméi összhangban álltak Rudolf elképzeléseivel, mivel tudta, hogy

⁴⁷ Egyetértés 1885. május 2. A királyi család Budapesten. Lásd még: Budapesti Hírlap 1889. február 2. Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Vasárnapi Újság 1888. február 26. 1889. február 10. 1908. október 18. Zalai Közlöny 1889. február 9. február 16.

⁴⁸ Bonfini munkájának a címe: *Rerum Hungaricarum decades*, vagyis, A magyar történelem tizedei.

⁴⁹ Szentesi Lap 1889. augusztus 11. Hazánk és a főváros: A babona.

⁵⁰ Székelyföldön, a Gyergyói-medencében az akkori képviselőről állították, hogy Rudolf az, aki azért ment oda, hogy a népet nyomorult helyzetéből kiszabadítsa. Még két évig kénytelen parókában és álöltözetben járni, valamint idegen név alatt tevékenykedni. Ezután fogja felfedni kilétét, és beszámol Ferenc Józsefnek tapasztalatairól, melyeket a bujdosása alatt szerzett. Elűzi atyja rossz tanácsadóit, és felmenti a népet a sanyarú teherviseléstől. Budapesti Napló 1905. február 21.

⁵¹ Szentesi Lap 1889. február 12. A véderő törvényjavaslat.

változtatni kell a konzervatív, beszűkült világgépen, ugyanakkor trónörökösként nem sokat tehetett, apja nem vonta be a kormányzásba.

Már 1884-ben megfogalmazást nyert a gróf Széchenyi Istvánnal felállított párhuzam. A *Vasárnapi Újság* így írt ezzel kapcsolatban: „kiemelte a magyar nemzet politikai ügyességét, de megjegyzé, hogy ez magában még nem elég; mert korunkban a nemzetek boldogulásához egyéb olyan kulturai tényezők is szükségesek, melyeket még ezután kell nagyobb mérvben megszerezniünk. Nem-e mintha csak gr. Széchenyi Istvánt olvasnók? Nem-e a nemzeti politika hiszekegyjébe való hitágozatszerű igazság ez?”⁵² Ennek ellenére az Országos Kiállítás kapcsán merült fel hangsúlyosabban Széchenyi neve a trónörökösé mellett. A *Szentesi Lap* szerint ugyanis Széchenyi jóslata – „Magyarország nem volt, hanem lesz” – teljesült ezzel az eseménnyel, melyet teljes mértékben Rudolf erőfeszítéseinek tulajdonítottak.⁵³ A haladás hirdetőjeként egyfajta „Széchenyi utódként” tekintettek rá. Érdemes megjegyezni azt is, hogy Rudolf halála kapcsán aztán nem utaltak Széchenyi öngyilkosságára.

Deák Ferenc halála és temetése is megemlítésre került. Egyrészt mind a ketten januárban haltak meg, illetve temetésük februárban volt.⁵⁴ Már a „haza bölcsé” elnevezés is tartalmazhatott összehasonlítást, mivel halálakor Rudolfra is gyakran alkalmazták a „bölcs” kifejezést.⁵⁵ A legmeghatározóbb motívumot mégis a kiegyezés szolgáltatta: ahogy Deák Ferenc 1867-ben a magyarok és a császár között jelentette az összekötő elemet, úgy Rudolf is ezt a szerepet töltötte be később a magyarok szerint.⁵⁶

Kossuth Lajos és Rudolf

Bécs különféle verziójú híreket adott közre Rudolf halálát illetően, aminek egyik következménye az lett, hogy sokan nem hitték el, hogy meghalt, úgy gondolták, inkognitóban él valahol. A trónörökös rejtőzködésének motívumából bontakozott ki a Kossuth Lajossal felállított párhuzam.⁵⁷ Kossuth ugyanis a magyar forradalom

⁵² Vasárnapi Újság 1884. május 25. A trónörökös pár az ötvös-műkiállításán.

⁵³ Vasárnapi Újság 1884. május 25. A trónörökös pár az ötvös-műkiállításán.

⁵⁴ Nemzet 1889. február 5. reggeli szám. Rudolf trónörökös halála.

⁵⁵ Szegedi Napló 1889. január 31. Szegedi Híradó 1889. február 1.

⁵⁶ Deák és Rudolf párhuzamára lásd még: Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok)

⁵⁷ Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth. In: I. Tóth Zoltán (szerk): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. kötet*. Budapest, 1952. 341-433; Hermann Róbert (szerk): Kossuth Lajos, a „magyarok Mózesé”. Budapest, 2006.

Kossuth kultuszához lásd: Gerő András: A Kossuth-kultusz. *Rubicon*. 18. évf. 2007/9. 38-41; Gerő András: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza. In: *Uő: Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

és szabadságharcot követően emigrációba kényszerült, s ezt a motívumot használták fel, hogy a bujdosónak hitt Rudolf-fal összekapcsolják. Ezenkívül a Kossuth-tal való összekötéssel kísérletet tettek arra, hogy a Habsburg-hű (labanc) és a függetlenségi (kuruc) szálát összefonják. A Véderő-vita és Kossuth honossági ügye⁵⁸ Rudolf halála idején szintén hozzájárulhatott ehhez. Egy történet szerint Rudolf halála után öt évvel a nép erősen hitte, hogy nem halt meg, így csak Kossuthnál lehet. Rudolf elhatározta, hogy függetlenné teszi Magyarországot, de ezt csak úgy tehetné, ha a világ azt hiszi, meghalt. Ennek érdekében egyik szolgáját, aki nagyon hasonlított rá, megkérte, hogy dobja el az életét helyette. Főbe lőtte, felvette a szolgálta ruháját, és elmenekült Kossuthhoz. Így Kossuthnak nem két, hanem három fia lett.⁵⁹ Erről a hagyományról a korábban már említett néprajzi szakirodalom bőségesen tájékoztat. Érdekes motívum azonban Kossuth és Rudolf összekapcsolása a hagyományban, mivel viszonyulásuk egymáshoz a valóságban természetesen nagyon is más jellegű volt. Egyrészt megemlíthető, hogy Kossuth haragosan tört ki, amikor Rudolf eljegyzéséhez tömegesen gratuláltak, másrészt Kossuth a véderővitáról azért nem volt hajlandó cikket írni, mert meg kellett volna említenie a trónörökös halálát is. Szekfü Gyula jegyezte meg, hogy Kossuth ugyan nem volt a császár „barátja”, de érző ember volt, s nem tudta megilletődés nélkül nézni az emberi szerencsétlenséget az ellenségénél sem.⁶⁰ Véleményem szerint Rudolf ambivalens érzéseket táplálhatott Kossuth-tal kapcsolatban: a trónörökös még tanulmányai során kérte apját, hogy elolvashassa Kossuth munkáit, felnőtt korában ugyanakkor félt, hogy a magyar nacionalisták Kossuth vezetésével legyőzik az Andrássy- és Tisza-féle kiegyezési pártot.⁶¹

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc

A magyar sajtó Rudolf halálakor felelevenítette az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot is. *Vasárnapi Újság* például a következőt írta: „Uralkodott már, mint kisdéd. Első mosolyával felolvasztotta a jeget atyjának szívében: az ő gyöngye kezei a királyi homlok redőit kegyelem és szeretet sugaraivá változtatták; az ő gyöngye ujjai már a bölcsőből annyi vas-bilincset összetörtek, annyi börtönajtót felnyitottak, annyi árvának atyát adtak és annyi özvegynek férjet! És annyi fogolynak szabadságot! Mintha a mennyei szó zendült volna meg bölcső felett a királyi atyja ajkain: Ez az én szerelmes fiam, kiben megengeszteltem...”⁶² Ezen idézet, a politikai foglyok szabadon bocsájtása, toposznak tekinthető 1848-49 után a magyar kultuszte-

⁵⁸ Lásd erről: Kovács Endre (főszerk.): Magyarország története 6/2. 1848-1890. 1325-1329. o. *Magyarország története: tíz kötetben* (szerk. Pach Zsigmond Pál et al.) Budapest. 1979

⁵⁹ Szentesi Lap 1894. március 13. Helyi és vegyes hírek (Rudolf királyfi és Kossuth Lajos).

⁶⁰ Szekfü 1952, 411-412.

⁶¹ Hamann 2008, 319.

⁶² Vasárnapi Újság 1889. február 10. Rudolf királyfi emlékezete.

remtő koncepcióban, mivel Erzsébet és Ferenc József házasságkötésénél, valamint második lányuk, Gizella születésénél is hasonlóan emlékeznek meg erről.⁶³ Hasonló történelmi értékelést az ellenzéki *Szentesi Lap* is megfogalmazott: „*S az a bizalom, az a szeretet, melyet az apakirály alkotmányos érzésével és uralkodásával egy véres emlék után képes volt a magyar nemzet részéről határt nem ismerő mértékben megnyerni, hazánknak sokat hánytatott, sokat szenvedett népe részéről, a remény teljes hitével szállt már át Rudolf trónörökösre, – ki iránt; mert Csehországban neveltetett, s ifjú korában vajmi keveset forgolódott Magyarországon, a nemzet kezdetben idegenkedést érzett; de ez idegenkedést, mióta megnősült és hazánkban többször megfordult, sőt itt a főurakkal baráti kezet szorított, s a magyar nemzet kulturája iránt minden irányban melegebb érdeklődést kezdett tanúsítani*”.⁶⁴ Láthatjuk, a *Szentesi Lap* nem alkalmazta a „visszatérő megennyhült uralkodó” motívumot, eleve megkülönböztették Rudolfot apja múltjától: a trónörököstől új kor-szak eljövételét várták.

A *Pápai Lapok* viszont egy reménnyel teli, látomásszerű jövőképet vetített előre: a lap szerint ugyanis a legelkötelezettebb '48-as is lojálisan meghajol majd Rudolf szellemi egyénisége előtt, ha van érzéke saját népe jólétének ügyéhez.⁶⁵ Ebben az egy mondatban több motívum fedezhető fel: a Rudolfba vetetett remény, s az ehhez fűződő jólét, de keményen kritizálja egyben azokat is, akik még mindig nem békéltek meg Ferenc József (a Habsburgok) magyarországi uralkodásával.

József nádor

A magyarok erősebb kötődése Rudolf iránt az 1880-as évektől mutatható ki. Ennek első jele a sajtóban a házassága révén jelent meg, feleségül vette ugyanis 1881-ben Stefánia belga hercegnőt,⁶⁶ aki József nádor unokája volt. Mind a kormánypárti, mind az ellenzéki lapokban központi szerepet töltött be ez a motívum 1880-81-ben, hiszen ahogy az ellenzéki *Egyetértés* írta: „*Rudolf ezáltal a nádor emlékét*

⁶³ Lásd például: Vér Eszter Virág: Mítosz és valóság a magyarok királynéja képében. In: Gergely Jenő (Főszerk.): *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. ELTE-BTK Budapest, 2006. 121-138.

⁶⁴ *Szentesi Lap* 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt!

⁶⁵ *Pápai Lapok* 1885. augusztus 9. Az országos kiállításból.

⁶⁶ A Habsburg uralkodóházban házasság alkalmával rendszerint kizárólag egyenrangú katolikus uralkodóházak jöhettek szóba, de ilyen nem sok volt. Rudolf először Madridba és Lisszabonba utazott menyasszony jelölt látogatásra, majd Szászországba ment, de az említett országokban nem tetszettek neki a jelöltek. Ezek után már csak a belga királyi ház maradt, így Rudolf választása Stefániára esett. Ezzel kapcsolatban fontos, hogy a legidősebb belga királylány, Lujza hercegnő Rudolf vadászcsimborájának, Fülöp coburgi hercegnek volt a felesége, ez is hozzájárulhatott a választáshoz. Hamann 2008, 170.

fogja őrizni”.⁶⁷ A bevezetőben utaltunk már arra, hogy a nádorra mint a Habsburg-ház lehetséges „magyar ágának” alapítójára tekintettek a reformkor végén 1848-49-ben. Kirajzolódott a lapokban a Rudolffal való hasonlóság is: magyar nyelvtudás, a közművelődés elősegítése, az alkotmányosság előmozdítására való törekvés. Rudolf József nádorhoz való hasonlítása, fontos pontot képzett a nemzeti király képének kialakításában. A „magyarosítás” egyes elemeit is kiemelhetjük, hiszen az újság szerint Rudolf így nyilatkozott feleségéről: „*Feleségem ép oly jó magyar nő lesz, mint amilyen hű és jó magyar vagyok én.*”⁶⁸ Hamann könyvéből kiderül azonban, hogy Rudolf Stefániában elsősorban nem József nádor leszármazottját látta, hanem Lajos Fülöp unokáját, és a Coburg-ház tagját.⁶⁹

A magyar irodalmi hagyományba beillesztett trónörökös

Rudolf öngyilkosságát a lapok a 19. századi magyar ember számára a remény elvesztéseként ábrázolták, ehhez számos irodalmi hagyományt is felidéztek. A legjelentősebbnek a Himnusz egy sorának idézése tekinthető: „*a nemzet megbűnhötte már a múltat, s jövődőt*”,⁷⁰ amivel a lap visszautalt Kölcsey egész művére. Ahogy a költő is elvesztette a reményét a vers végére, úgy a magyarok is a királyfi elvesztésével.

A *Budapesti Hírlap* Arany János Tetemre hívás című balladáját említette meg a tragédia kapcsán.⁷¹ A Himnusszal ellentétben nem idéztek a költeményből, az egész balladát Rudolf halálára kívánták vonatkoztatni. A műben történt halálesetet misztifikálták, ahogy Rudolfét is. Mindkét esetben felesleges értékvesztésről és drámaiságról beszélhetünk. A „ki a tettes” kérdésre hasonló megoldás született: a tragédiát nagyrészt a körülmények szerencsétlen összjátéka idézte elő.

Rudolf a Habsburg történeti hagyományokban

A magyar sajtó a Habsburg hagyományokba is beépítette Rudolfot. A legtöbbször megidézett osztrák uralkodók között II. József szerepelt. Rendszerint nagy szellemi örököseként tekintettek Rudolffra, mivel sok vonásban hasonlított a polgárkirályra:⁷² a felvilágosodott eszmevilág, a modernizáció igénylése és a szabad vallásgyakorlat eleve alátámasztotta a párhuzamot. Hamann is megemlíttette a II. József-i

⁶⁷ Vasárnapi Újság 1881. május 22. A nászünnepek Budapestén. Egyetértés 1881. május 18. Isten hozott! május 19. A mai fogadtatás.

⁶⁸ Egyetértés 1881. május 10. A fenséges pár.

⁶⁹ Hamann 2008, 181.

⁷⁰ Szentesi Lap 1889. február 5. Rudolf halála.

⁷¹ Budapesti Hírlap 1889. február 7. A Budapesti Hírlap tárczája: öngyilkosság.

⁷² Szegedi Napló 1889. február 5. A királyfiról (Jellemvonások és epizódok). Pesti Napló 1889. január 31. Rudolf trónörökös.

vonalat: Rudolf az ismeretlenségbe burkolózva szegénynegyedekbe járt őset utánozva, élete végén pedig a nép közé vegyülési hajlama még erősebb lett.⁷³ 1885-ben az országos kiállítás alkalmával elhangzott beszédét Mária Terézia szavaihoz hasonlították. Mária Terézia uralkodása alatt harcra, háborúra, trónusának hősi védelmére hívta fel a nemzetet, egy királynak, nőnek, anyának minden hatalmával. Rudolf munkára, nemes hazafiságra, őseinek tiszteletére és dicső jövődjének megépítésére buzdított.⁷⁴ A trónörökös maga is szívesen idézte Mária Terézia szellemét, s ennek egy példája a szakirodalomban is feltűnik: amikor Rudolf Julius Felix álnéven a császárnak levelet írt az oroszok elleni háború félelme kapcsán, akkor az uralkodónó osztrák hazafias érzését emelte ki.⁷⁵

Rudolf 1881-es szentföldi látogatását az osztrák főhercegek hasonló útjainak sorába⁷⁶ illesztették be, ami a folyamatosságot szimbolizálta. E szerint az ötödik osztrák főherceg és a negyedik Habsburg volt ebben a sorban.⁷⁷ Nagybátyja, Miksa is bekerült a Rudolfot övező hagyományba. A nagylelkűség és a művészet pártolása volt az elsődleges összekötő kapocs. Haláluk is hasonlóan történt: gyilkos golyó áldozatául estek. Belga királylányokat vettek feleségül, Miksa mellett Sarolt, Rudolf mellett Stefánia állt.⁷⁸

A *Budapesti Hírlap* II. Lajos Bajorország királyának tragikumával vetette össze Rudolf sorsát.⁷⁹ Habár halálukban csupán az öngyilkosság mutatott megegyezést, életükben az összekötő elemet a művészetek és a természet iránti szeretet adta. Míg Lajos udvarába Richard Wagnert, addig Rudolf, Berkes Bélát és bandáját hívatta.⁸⁰

Ferenc József

A magyarországi sajtó elhelyezte Rudolfot a Habsburg történeti hagyományok keretében az apja mellett is, hiszen a „*legalkotmányosabb*” Habsburgnak nevezték Ferenc József mellett.⁸¹ A korábbi sajtóban is jelen volt már a Ferenc Józseffel való összehasonlítás. Annak ellenére, hogy sok tekintetben különböztek, a munka iránti elkötelezettségük közös vonás volt. Ha összevetjük Ferenc József eljegyzésével, házasságával Rudolfét, több hasonlóság körvonalazódik: mindketten tisztában vol-

⁷³ Hamann 2008, 169, 481.

⁷⁴ Egyetértés 1885. május 3. Két királyi szó.

⁷⁵ Hamann 2008, 400-401.

⁷⁶ Az első látogató VI. Lipót herceg és Habsburg Frigyes főherceg volt. Az 1850-es években Miksa császár és 1869-ben Ferenc tett látogatást a Szentföldre.

⁷⁷ Vasárnapi Újság 1881. január 16. Mi újság?

⁷⁸ Budapesti Hírlap 1889. február 5. Út a sírboltba.

⁷⁹ Budapesti Hírlap 1889. február 2. Életből halálba.

⁸⁰ Amikor Rudolf Lajost meglátogatta, a király a trónörökösnek ígérte oda Bajorországot. A müncheni diplomaták körében is különféle hírek terjengtek a barátságukról. Hamann 2008, 119.

⁸¹ Esztergom és Vidéke 1889. február 5. Rudolf trónörökös emléke.

tak az egyenrangú házasságokra vonatkozó Habsburg-szokásokkal; kedvezőbb megítélésüket a közvélemény feleségeikhez kötötte – ha Stefánia esetében ez áttételesen történt is; Ferenc József és Rudolf házassága is megromlott – Erzsébet utazásaival tartotta magát távol az udvartól. Különbséget szintén említhetünk, melyet a magyar lapok is kiemeltek: Ferenc József és Erzsébet 1854-es házasságkötésük után első magyarországi útjukat csak 1857-ben tették, míg Rudolfék a nászútjukat töltötték az országban.⁸² Ferenc Józsefet a történeti irodalom átlagos értelmi képességű emberként jellemzi, aki átlagon felüli elhivatottsággal, kötelességérzettel és fegyellemmel rendelkezett. Úgy viselkedett az uralkodó, mintha nem lettek volna érzelmei, merev volt, humorérzék nélkül. Sőt, olyan benyomást keltett, mint aki nem tud beszélgetni.⁸³ Az újságok tudósításai megegyezést láttak a két Habsburg között a kötelességérzet és elhivatottság tekintetében, ennek ellenére teljesen ellentétes személyiségként is megjelentek a lapok híreiben. Eszerint Rudolfot a higgadt temperamentum, a fiatalság heve és az éles megfigyelő tehetség jellemezte. A sajtóból egy jóval intelligensebb és tanultabb trónörökös képe bontakozott ki, aki emellett érzelmeit ellentétben az apjával, ki is tudja mutatni. Rudolf pedig nemcsak mert beszélgetni, hanem sokszor ő kezdeményezte a társalgást. A császár merevségével szemben egy a világ felé nyitottabb személyiség képe bontakozott ki a sajtó soraiban.

Az 1885. évi Budapesti Országos Kiállítás kapcsán szintén egymás mellé állították az uralkodót és a trónörökösöt. Az ellenzéki *Egyetértés* az egymás mellett álló királyról és trónörököséről a következő képet festette le: „egy őszülő apa és délceg fiú, a magyar király és a magyar királyi trónörökös, a hatalmas uralkodó és a dicső reményű utód”. A lap tudósítása szerint mindketten a magyar nemzet nevében beszéltek, büszkén a nép dicsőségére. Az 1867. évi koronázáshoz hasonlította a lap az eseményt, s ezáltal történelmi fontosságúvá emelte. Ennek ellenére mind az *Egyetértés*, mind a *Szentesi Lap* kijelentette, hogy a Habsburg-házból mindaddig nem született olyan uralkodó, aki közelebb jutott volna a magyar gondolkodáshoz és érzelmvilághoz, mint Rudolf.⁸⁴

Összehasonlítási alapot adott ezenfelül a lapokban megjelenő magyar nyelv ügye is. Az ellenzéki *Szentesi Lap* fejtette ki például, hogy eddig hátrány volt, hogy a Habsburgok a magyar korona viselése közben nem ismerték a magyar nemzet alkotmányos jogait, a nép természetét és nyelvét, így nem tudtak érintkezni velük. Ennek következményeként német lelkű magyar tanácsadók útmutatását követték, s maguk az uralkodók siketek és némák voltak. Kivételként kiemelték azonban Ferenc Józsefet, aki először szólalt meg magyarul. Ezután következett volna Rudolf is, halála folytán viszont olyan uralkodó lép majd a trónra, aki rebellis népként tartja számon a magyart.⁸⁵ (A korabeli lap itt valószínűleg Ferenc Ferdinándra

⁸² Egyetértés 1881. május 18. Isten hozott!

⁸³ Gerő 1999, 238.

⁸⁴ Egyetértés 1885. május 3. Két királyi szó. Szentesi Lap 1885. május 9. Magyarország van.

⁸⁵ Szentesi Lap 1889. január 31. Rudolf koronaörökös meghalt!

utalt.) Megjegyzendő, hogy a magyar nyelv motívuma Rudolf esetében részben toposznak tekinthető, mivel korábban József és István nádor kapcsán is nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek. Ferenc József 1847. október 16-án, István nádor beiktatásán elhangzott magyar nyelvű beszéde szintén ovációt keltett. A Habsburgok oktatásában nagy szerepet szántak a nyelvtanulásnak, mivel úgy gondolták, könnyebben verik le az esetleges politikai ellenállást, ha az adott nép anyanyelvén szólnak meg.⁸⁶

További párhuzamok

Bibliai vonatkozás is megjelent Rudolf halálakor az újságokban, így például a *Szegedi Híradó* Mózesként aposztrófálta. Ismert, hogy Mózes vezette ki a zsidóságot Egyiptomból a sivatagba. A próféta szerepét pedig Rudolfra vetítették a magyarok.⁸⁷ Az általam vizsgált lapokban ezen felül két alkalommal is feltűnt Hamlet alakja. Shakespeare dán királyfiához hasonlóan Rudolf is drámai hőssé vált. Mindketten „igazán lenni akartak”, valamint a magas szellemi értékeket próbálták védeni, s dacolni a világgal. A sorsuk is ugyanúgy alakult végül.⁸⁸

Rudolf kultuszának erősítésére szolgáltak a temetési koszorúk, virágkompozíciók és sírszalagok, ezek sajátos tartalmat hordoztak: megmutatták, hogyan búcsúztak a gyászolók a halottól. A sírszalagok másrészt reprezentálták a gyászoló és az elhunyt között fennállt viszonyt. Ennek fényében érdemes megemlíteni, hogy Rudolf szarkofágja körül az uralkodó család tagjainak koszorúi helyezkedtek el, melyek a trónörökös kedvenc virágaiból, gyöngyvirágokból álltak. A koporsó közepére Stefánia gyöngyvirág-koszorúját helyezték el, díszes szalagján a következő állt: „*Von deiner Stephanie*” (Stefániádtól). Ami a legfontosabb számunkra azonban az, hogy a szarkofág alján elhelyezett koszorún a felirat Jókai Mórtól származott: „*Letűnt vezércsillagunknak*”.⁸⁹ Halála után azonban további elemek is erősítették a trónörökös kultuszát: emléktáblák, szobrok, különféle költemények és emlékalbumok.⁹⁰

⁸⁶ Gerő 1988, 15.

⁸⁷ Szegedi Híradó 1889. február 1. A nemzet gyásza.

⁸⁸ Szegedi Híradó 1889. február 5. A trónörökös halála. Budapesti Hírlap 1889. február 2. Életből halálba.

⁸⁹ Vasárnapi Újság 1889. február 17. A trónörökös ravatalon.

⁹⁰ Lásd emléktáblára példa: Vasárnapi Újság 1897. október 17. emlékalbumra: Vasárnapi Újság 1898. január

2. költeményre: Vasárnapi Újság 1899. január 29. szoborra: Vasárnapi Újság 1908. október 18.

Összegzés

Ahogy láthattuk, a magyar sajtó Rudolf trónörökösét a magyar és a Habsburg történeti hagyományok széles skáláján értelmezte. A feltüntetett esetek természetesen csak egy kis részét alkotják a trónörökösöt övező népi hagyománynak. Elmondható, hogy Rudolf kultuszának formálódása már életében kezdetét vette, valamint a magyar személyiségekkel, eseményekkel vont párhuzam a legenda alakulásának jóval nagyobb szeletét alkotta. Míg előbbinél egészen az államalapításig nyúltak vissza összehasonlítási alapként, addig utóbbinál csupán Mária Teréziáig – ha eltekintünk a szentföldi látogatásoktól. Így tehát jól látszódik a „magyar Habsburg” megformálására való 19. századi nemzeti törekvés. A trónörökös kultuszának elméleti kiindulópontjának születését, azaz a „Fordul” anagrammát tekinthetjük, de gyakorlati megnyilvánulásaira az 1880-as évektől találhatunk példákat. A magyarok kezdetben Rudolf alakja köré a nemzeti király imázsát szőtték, mely folyamatban Ferenc József ellentmondásos szerepe volt mozgatórugó, ahogyan azt Erzsébet kultuszában is figyelemmel kísérhetjük. Annak ellenére, hogy Rudolf kultuszának kialakulásában korábban vett toposzok (például a magyar nyelv) is beépültek, jelentős mértékben hozzájárult a trónörökös a magyar kulturális és közéletben folytatott tevékenysége is. Rudolf öngyilkosságát követően mendemondák tartották életben a személyéhez fűződő történelmi reményeket és elvárásokat. Ebben közrejátszott egyrészt az, hogy Ferenc József haláláig Rudolf személye bizonyos mértékig tabunak számított. A trónörökös halála után a Kossuth Lajossal felállított párhuzam, valamint a Mátyás mondák integrálása bizonyult a legmaradandóbbnak. Megjegyzendő az is, hogy Rudolf Erzsébettel vont párhuzama nem fordult elő a vizsgált korszakban és lapokban, a két kultusz, úgy tűnik nem találkozott össze. Ferenc Józseffel kapcsolatban viszont kettősség figyelhető meg: a vele való szembeállítás és a király folytatójaként való értékelés egyaránt megjelent.

Úgy gondolom, a magyar sajtó mindenképpen fontos forrásanyagot rejt Rudolf kultuszának kutatásában, de rejtélyes öngyilkosságát sokkal nagyobb érdeklődés övezte és övezi ma is, mint a trónörökös személyét magát, munkásságát és kapcsolatát a Monarchia egyes nemzetivel.

Irodalomjegyzék

- Budapesti Napló 1905. február 21.
Budapesti Hírlap 1889. január 31. február 2. február 5. február 7.
Egyetértés 1881. május 10. május 18. május 19., 1885. május 2. május 3., 1889. január 31.
Esztergom és Vidéke 1889. február 5.
Nemzet 1885. május 3. (reggeli), 1889. január 31. (reggeli, esti) február 5. (reggeli)
Pápai Lapok 1885. augusztus 9.

Pesti Napló 1889. január 31.
Szegedi Híradó 1889. február 1. február 5.
Szegedi Napló 1889. január 31. február 5.
Szentesi Lap 1880. április 4., 1885. május 9., 1889. január 31. február 5. február 12. augusztus 11., 1893. december 17., 1894. március 13., 1896. december 24., 1897. május 23. szeptember 12.
Vasárnapi Újság 1881. január 16. május 22., 1884. május 25., 1885. május 3., 1888. február 26., 1889. február 10. február 17., 1897. október 17., 1898. január 2., 1899. január 29., 1908. október 18.
Zalai Közlöny 1889. február 9. február 16.

Szakirodalom

DÁVIDHÁZI Péter: Isten másodszülöttje. A magyar Shakespeare-kultusztermészetrája. Budapest, 1989.
DIÓSZEGI István: A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849-1918. Budapest, 1999.
DIÓSZEGI Vilmos – GÁTI József: A látnivaló temérdek. Magyarország szerepe a vilákiállítások történetében. Budapest, 1992.
FARKAS Zsuzsa: A kultúra tövébe fészkelte ország (A vilákiállításokon bemutatott magyar művek kortárs értékelése, 1851-1978). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 136-159.
GALÁNTAI József: A Habsburg-monarchia alkonya, osztrák-magyar dualizmus 1867- 1918. Budapest, 1985.
GÁL Vilmos: Vilákiállító magyarok: 1851-2000. Budapest, 2008.
GÁNGÓ Gábor: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 2003/3. 380- 396.
GERGELY András: István nádor és a magyarok. In: *Egy nemzetet az emberiségnek: tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 1987.
GERGELY András: Ámuló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Budapest, 1989.
GERŐ András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Uő: *Magyar Polgárosodás*. Budapest, 1993.
GERŐ András: A királyné szerepe. A magyarok és Erzsébet. *Rubicon*. 10. évf. 1999/9-10. 49-51.
GERŐ András: Ferenc József, a magyarok királya. Budapest, 1999.
GERŐ András: A magyar Habsburg. Szükséglet, lehetőség és valóság. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.
GERŐ András: A „magyar asszony, „a legszentebb élő nőalak”: Erzsébet királyné. In: Uő: *Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.

- GERŐ András: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza. In: *Uő: Képzelt Történelem: fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, 2004.
- GERŐ András: A Kossuth-kultusz. *Rubicon*. 18. évf. 2007/9. 38-41.
- GERŐ András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Basics Beatrix – F. Dózsa Katalin – Gerő András – Kovács Éva – Niederhauser Emil – Soós István: *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Budapest, 2008.
- GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: A Habsburgok: egy európai jelenség. Budapest, 1998.
- GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora: Magyarország története: 1867-1918. Budapest, 1934.
- HAMANN, Brigitte: Habsburg lexikon. Budapest, 1988.
- HAMANN, Brigitte: Erzsébet királyné. Budapest, 1988.
- HAMANN, Brigitte: Rudolf trónörökös. Budapest, 2008.
- HERMANN Antal: Rudolf királyfi a mondában. *Ethnographia*, 1916.
- HERMANN Róbert (szerk.): Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”. Budapest, 2006.
- József nádor iratai. 1792-1809. Kiadta és magyarázatokkal kísérte DOMANOVSKY Sándor I-III. kötet. Budapest, 1925, 1929, 1935.
- HESSKY Orsolya: A trónörökös könyve. Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen, 1885-1902. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély, 2008. 36-45.
- KAJÁN Marianna: Rudolf trónörökös és Magyarország. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély, 2008. 10-21.
- KALLA Zsuzsa: Búcsúsorok-sírszalagok. In: *Kegyélet és Irodalom (Kultisztörténeti tanulmányok)*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 7. 1997.
- KISS Lajos: Hódmezővásárhelyi mondák Rudolf királyfiról. *Ethnographia*, 1925.
- Kossuth Lajos iratai. I-XIII. Kiadta: HELFY Ignác – KOSSUTH Ferenc, Budapest, 1880-1911.
- KOVÁCS Endre (főszerk.): Magyarország története 6/2. 1848-1890. *Magyarország története: tíz kötetben* (szerk. Pach Zsigmond Pál et al.) Budapest. 1979.
- LANDGRAF Ildikó: Erzsébet, a magyarok királynéja – Második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.
- LANDGRAF Ildikó: Emlékezet és elbeszélés – Valóság és típusreemtés a Rudolf hagyományban. In: Csonka- Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András: *Mir - susne – hum. I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, 2002, 222–238.
- MAGYAR Zoltán: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Budapest, 2006.

RÁKAY Orsolya: Kaméleon-kultusz. (Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív identitás alakításától az egyéni identitás alakítása felé). In: Hites Sándor – Török Zsuzsa (szerk.): *Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter születésnapjára*. Budapest, 2010. 250-258.

ROMSICS Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ* 2004/7.

ROMSICS Gergely: Mítosz és Emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Budapest, 2004.

ROMSICS Gergely: Nép, nemzet, birodalom: a Habsburg Birodalom emlékezte a német, osztrák és a magyar történetpolitika gondolkodásában 1914-1918. Budapest, 2010.

SALVENDY, T. John: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Budapest, 1988.

SOMOGYI Éva: Ferenc József. Budapest, 1989.

SINKÓ Katalin: Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa. In: FAZEKAS István – ÚJVÁRY Gábor (szerk.): *Császár és Király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország 1526-1918*. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében 2001. március 8–május 1). Bécs, 2001. 19-21.

SOÓS István: A legmagyarabb Habsburg. József főherceg, Magyarország nádora. József nádor (1776-1847). Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember – 1998. február.

SOÓS István: József nádor. In: H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György: *Hétköznapi élet a Habsburgok korában. 1740-1815*. Budapest, 2007.

SZEKFŰ Gyula: Az öreg Kossuth. In: I. TÓTH Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. kötet*. Budapest, 1952. 341-433.

VÉR Eszter Virág: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898-1914 között. Erzsébet kultusz. *Budapesti Negyed* 52. 2006/2-3 (52-53).

VÉR Eszter Virág: Mítosz és valóság a magyarok királynéja képében. In: Gergely Jenő (Főszerk.): *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. ELTE-BTK Budapest, 2006. 121-138.

VÉR Eszter Virág: Rezső királyfink. Fejezetek Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól. In: *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5. – szeptember 28.). Szerk.: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély, 2008. 28-35.

VÉR Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások (avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban). *Aetas* 27. évf. 2012/1. 83- 105.

Internet

SZABOLCSI Miklós (főszerk.): A magyar sajtó története. II/2. kötet. 1867-1892. Budapest, 1979-1985.

<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/515.html> 2013. 03. 22. 14: 27.

- <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/571.html> 2013. 03. 22. 14: 38.
<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/572.html> 2013. 03. 22. 14: 41.
<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/517.html> 2013. 03. 22. 14: 48.
<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/529.html> 2013. 03. 22. 14: 53.
<http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/521.html> 2013. 03. 22. 15: 33.
BUZINKAY Géza: Kis magyar sajtótörténet. Budapest, 1993.
<http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#28> 2013. 03. 22. 15: 33.
http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/szeged_sajto/ujzagok.html 2013.
03. 22. 15: 17.
<http://www.szentinfo.hu/cd/helyismeret/varostortenet/html/oldal19.htm> 2013. 03.
22. 16: 02.